

Идер тоғыстар.

1. Чоохты хығырып, үзүріге тимненінер.
2. Чоохтың соондағы сурығларға нандырыңар.

Митхас Туранның (А.Я.Черпаков) «Сайалбаан сүрместер" чооғы (үзүк)

— Ирткен тус ирик парған, тiпчелер. Ол сын нимес. Чүректі тибiрет салған ниме чөреес иртпечең полтыр, сыстатча, харанға кимiр чөрче. Иргiнi пеер айландырып, саба полған нименi түзет салар сағыс пар, че чуртас кiзi сағызынаң нимес, ол ойлабысхан. Пүүнгi ле күн чарии сини, кичеегiзi ус парған, сүрiзiп тутчаң ниме нимес...

Сорай апсахтың үнi өстеен чили үзiл парған. Аның кистiнде — чалым хайа. Хайаның сыртына хоор торбас чарбанча, кизекти ағааох төйи өңнiг. Апсахтың сайах сағалы, хойығ тырысхағы, иргiленiп, хоор парған таары, чулбастаныбысхан теерiлiг холларындағы көгерiсчeткен чоон тамырлары пурунғы тустағы омазын хайраллапчатхан хайанаң пiрик парған осхас пiлдiрген. Оң холын сөзiре тартып, апсах iзебiнең көк сүбүрек нанчых сығарча. Усхун парған чили хыймырана түстi, хаңзанын нанчых iстiндөк таарлапча. Че тохтабысты, харахтары пазох ырахтын пiстелiс сыхтылар.

— Аннаң пеер илееде пол парды, че ол мағаа пүүнгi ле осхас, — чооғын апар сыхча Сорай апсах. — Мин андада хыл постаң оол полғам. Абам үреен, тунмаларым кiчiглер, **iчемнiң чалғыс тың тайагыбын.** Че чоох пiстеңер нимес. Пiснең хости абам харындазы, **Сандыр улабам,** чуртаан. Аның чалғыс хызы — **Чачах.** Iче-пабазының чалғыс хыс — улуғ тыны. Че чүрек ачир, үрүгер тус чит килген.

Чачах сырайға даа иптiг, сынға даа сылағай хыс. Миннең не тiңдер. Аннаңар чағынғы аалларда Чачахтаңар чоох парған, маңат килiн полар тiп. Худаа кiрчеңнер, че Сандыр улабам чағын итпеен, хызын ам даа кiчiг тiчең. Тутхыннар чөрчең. Чачах саладаң на халчаң.

Оларның чуртының хыриндағы төңзер олғаннар часхызын иир сай ойынға сыхчаңнар. Чачах ойын аразында пазын сiлiксе, сүрместегi маниттерi сығдыраза түсчелер. Көгенегi, хуу хус ханаттары чили, чайыл чөрче. Ойнирға даа хынығ. Пүлемкi арах полибыссох, Чачах ибiнзер чүгүре халчаң.

Хайди-да олох туссар ойынға пiр оол чөреечi полибысхан. Ады — **Ағоол,** Индiркi Сағрас аалында аның пичезi **Подона** чуртачаң полтыр, ол аннаң сығара чалаң килчең. Ол килзөк, пiстiң хыс, Чачах, улуғ көглiг, ойыннар сағын таапча. Сүрместерi ле иңнiне чайылча. Аалчы оолның чооғы даа сыхпас, уйатчы. Чачах аны эрiсче, «арғамчы» (андағ ойын полған пiстiң) iстiне кир салып, анда иреелепче. Соонаң, позыбыс таа пiлбин, оларны iкi хузычах ит салғабыс. Пiс, оларны ибiре чөрiп, сарнасчабыс:

Икi хусхацах тоғасча,

Прай чон көрче.

Хара харахтығ, хара ханаттығ...

Сарыныбыста iкi хузычах учухча, ойнасча, тигiр паарынзар өөрлепче. Уғаа хынып сарнаабыс. Тоозылбас тахпах полған полза, хараа тооза сарнирчыхпыс. Че сарын тоозылча. Пайаағы хыснаң оол iкөлең iдөк ле чидектес турчалар, харах алыспинчалар.

...Иди чөрче пiссер ол Ағоол. Че аның соонда үр дее полбаанда, оғырлар пiстiң кизектiң малына хадыл сыхханнар. Көп малнаң хада iчемнiң чалғыс хазыразы паза Сандыр улабамның хыра тартарға тимнепчeткен ой ады чiт парған. Аалдағы чон, малларын кiлепче. Ағоолға най полибысхан. Ойынға чөреечiк полип, мал китескен полар тiпчелер. **Чыланнi хойныңда ирiт** — **синөк сагыбызар.** Аның **пабазы Керим** — оғыр паза картчы. Картха салбаан нимезi хаты-палазы ла халған полар тiчеңнер. Парып, анда нiндiг итчелер. Ибде Керим адалығ оол чоғыл. Пiлдiстiг, оларның хылығы. Iс андар хаап ирткебiс, чазырыбыстырлар. Пiр ниме чоғыл.

Ибзер айланзабыс, пiстiң маллар Iзiм чоғар, Хара тағ кистiнде, тiп, хабар истiлче. Сала маңзыри — андар. Сынап таа, малыбыс анда чөр. Ой ат ла чоғыл, Сандыр улабамның хыра тартчаң ады...

Ағоолнаң тоғазары мағаа уйадыстығ даа. Саңай даа чиит оолнаң, танызып, чоохтас

чөрим, че мында пістің хыс араласпазын. Ағоол, пістің хысты аларға итчем тіп, мағааох махтанчаң. Ол күн тооза Сандыр улабамнаң хада тимір узына поэығ табаны идерге полысхабыс. Мин көбір тартчам, олар узанчалар. Иирзер, нанар алнында, Чачах чиде салтыр. Пызолар инелеріне хозыл парған тіпче. Ыди Чачах көртір. Ам ибзер айланмастар. Табыраанча тузахтағы атты тудып, чабыдағох парарға маңзырабыстым.

— Тігі тиректер аразындалар, — көзітче Чачах.

— Хайдаң андар парарға маңнанғаннар, хаамалар...

Ынектер харахсынып, тиректер аразында чөрбін. Пір пай тирек кистінең Ағоол сых килді.

— Синзің ме, Ағоол? — тапси түстім.

— Мин, мин, оол, — тіпче мынзы.

— Ниме кирек сағаа мында?

— Ниме дее нимес, оол, чоохтасчаң чоох пар, арса... Изен, — хол тутты.

Удур тудыбохчам.

— Чоохтир ползаң, табырах, маллар көрерге...

— Малларың мында, ачыхталар. Минің тамкы пар, оол, че, аттаң түзіп, тамкы тартып алааң.

Ағоол чалбах чарынның, хазахти хырыххан хызыл арах састығ, андағох хойығ көміскеліг. Сырайы көмес сипкіліг. Хара харахтарында сала даа чой ниме чоғыл. Прай поэы мында. Көк наа көгенектіг, мойдырығы хоостаан. Көксінде, хырна даа полыбысхан полза, хызыл сапьян кип. Че прай кибі ағаа улуг, кізі кибін кизірткенге төйі. Нанында хоос хынның узун пычах (ол туста, ир ле полза, пычах чох чөрбечен, минің дее пар). Хоос черкейлер кис салтыр. Мин чалаас азахпын. Ыстаным даа хырна, намачылығ, ани, иргі дее полза, сатин. Хоос хаңзанаң тартча, мини — чалаас сотка. Ыскен дее сыным чабыс, ол сылағай. Тамкы тамызып, тартчабыс.

Чоох тоозылчатхан осхас, парарға тимненчем.

— Түрче тохтадах, оол, — ниимнең тудып алды, мин ағырин хыйа идібістім.

— Минің маллар, ибде сағыпчалар, — сылтана тартчам.

— Сын ма, оол? — пазох пастапча ол чооғын.

— Ниме?

— Чачахха худаа кіргеннер бе? Ыди искем.

— Кемнең?

— Подона пичемнең.

Ах сағысты хайди порастачаң.

— Я, полған, — тіпчем.

— Чачах чи?

— Та...

— Чоохтап пирзең, оол.

— Поэың даа пілчезің: аба-іче хайди хынча, іди идер.

— Чаратханнар ба?

— Я.

— Кемдір? Хайдағ оол?

— Та, хайдағ-да Тостығ чулдаң...

Ағоолның чылығ харахтары, пістелізе түзіп, ус парғаннар. Арабысча соох тан ойлабысхан. Мағаа паза мында тудылчаң ниме чоғыл.

— Че, мин парим, — хол пирчем.

— Нанчы полааң, оол, харындас осхас, — тіпче Ағоол, үдезіп.

Харалта көйген төкпес төзінде тур халды. Ноға-да мағаа пос кізізінең саңай анымчоохтасханға төйі пілдір парған.

Ол минзер ойладып одыр. Мин удур соплатчам.

— Пір чоохтачаң ниме пар, оол. Мин мында полдым. Мині көрген кізі пар полар. Чідіг пол парза, мағааох най полар. Че мағаа киртіндек, оол, оғыр итпинчем. Адам оғыр паза картчы... Анзы сын. Сірернің малларны олох нанчыларынаң хада сүрген. Ызім чоғар. Мин искіре пиргем. Адам нимес, нанчылары андағ, олардаң ас полбинча.

— Ой ат чи?

— Соғыбыстырлар, айназы...

Чох, пу оолға паарсаадағ. Алай чойлан чөрче бе. Киртінминчем піреде. Малдаң мал төріпче, чыланнаң — чылан. Оғыр палазы оғырох. Че көріске чохсы оол. Абахай даа. Тиктең Чачахтың пазын айландырбинча. Че минің ноо кирегім. Тостығ чулдаң ползын алай Ағоол ползын. Че Ағоол харындас осхас пілдірче.

...Ўр дее полбаанда, Чачах мағаа махтанған чіли сыбыхтапча:

— Ағоол мині аларға итче.

— Син чи?

— Көөленген оолға парбин хайтчаң. Абама чоохтаба, чөбе, харындас.

Ок, алаамдыр. Тостығ чулзар парарын ам даа сизінминче парасхан. Че позым істінде, Ағоол ползын тіп, сағын сыххам: көөленісчелер нооза. Хынызып алысханы орта ниме, тіпчелер. Сандыр улабам хызын ирге піріп, ол күзеенең позы чуртабас, Чачах чуртир. Андағ нимес пе? Андағ.

Пір күн Сандыр улабам мині позына полыстырарға хығырған. Соор пүкчебіс. Тутхан нимем холдаң посхын парча...

— Ағоолға тоғасхам, — чооғым пастапчам.

— Анаң чи? — сурча, тұрче сағынып.

— Мағат оол полтыр ол.

— Э-э, — мығыран салған, — пістин чіп алғанда, чалбырабин за.

— Сынап абазы оғырда, аның ноо пыро.

— Хайдағ ниме пол парды полчаң? Индіркі хаттар ол ла Ағоолны махтап, ахсыларынаң сілегей пытырапча...

Ок, пыролығбын Сандыр улабамның алнында. Чох, прай чоохтабызарға. Чачах саңай даа мағаа тарын чөрзін — талал парбас.

— Сандыр улабаң...

— Анаң чи?

— Ағоол Чачахты аларға итче...

— Э... — өсти түскен улабам. — Ниме тее?

— Ағоол... — тілім тарт парған.

— Хайдаң пілчезің, туңма? — ағырығ кізі чілеп, чоохтан салған.

— Искем, — толғал сыххам.

— Сағаа кем чоохтаан?

Чох, паза толғалчаң оңдайым чоғыл.

— Ағоол...

Сандыр улабам, тапсабин, илееде ўр одырған.

— Ол чохсы оол, улабаң. Сынап. Пістің малны ол айландыртыр.

— Ой атты чібеем тіпче бе?

— Чох, та... — чоохтан полбиныбысхам.

— Чачах чи? — ўрүккен нимезін сыбыхтанып сурған улабам.

— Ол даа, — ідөк нандырғам...

— Чачах — минің палам, мин өскіргем, минөк чуртадам...

Ол тапсабиныбысхан, минің дее чооғым чоғыл.

Ағырин турып, пастыра халған. Чүреем ачыпча. Ам Чачахты хайди идер ни?

Помысха парар таңдади хуртап парған сілекечектерні арығлапчатхам. Хосханах, пістің туюх хазаадаң Чачах сых чөр, хорых таа парғам. Харахтары сізік.

— Полыс пир, харындас, — тіпче.

— Хайди?

— Ағоол таңда мині апарарға итче. Килбезін...

— Ноға?

— Абам мині, Ағоолға парзаң, минің сөөгім алтирға айланарзың тіпче, іди полғанча, мин, мин... Че, мин парим.

Удур даа чоохтанарға маңнанмаам.

Пазағы күнде Ягорда от саапчабыс. Че орты күн читкенде, тыстан полбаам. Чон

азыранарға одырғлабысханда, суға сомарға параачых полып, адым тудып, арығча Ізімзер чүгүртбіскем.

Ізім илееде оортах, чибіргіче пирста, че чалаң кізее ол ырах па. Аалға читкендөк, көнізінең сурастырчам, Ағоол хайда чуртапча тіп.

Че мин Ізімдегілернің оңдайын пілбеем. Олар, сині хайдаң паза хайдағ кізіңні піліп албаанда, хачан даа сурған нимее орта нандырбастар. Кемімні сурғаннарында, көнізінен нандыр пиргем. Сандырның харындазының оолгы полчатханымны піл салып, салбиныбысханнар. Араға ізіртпчелер, сыйлапчалар. Ағоол амох килер, пір дее чирзер парбаан тіпчелер. Сынында, тізең, ол тутхынға парыбыстыр. Мині, тізең, чөндірчеттірлер, туған поларға итчебіс тіп, сыйлаптырлар. Сас тойы поларына харығ полбазын тіп, изірт саларға харасхан осхастар. Сынап таа, поран партырбын. Чиит, алығ полғам.

Хараа, оңарылзам, мині пір иней турғыза тартча:

— Тис, палам, — тидір, — сині өдірерге кілеп чөрлер. Хапчығай, пу килирлер.

Ол арадох ізік нызырағы истілче. Чабал табыстар.

Арығли саңай сағаар парғам. Иней мині сундух кистінзер чазырыбысхан.

— Хайдағ ние пол парды? — сурапчам, ирт парыбысханнарында.

— Нан, палам, табырах арығзар кірібіс. Адың соонча нанар. Мин чоохтим — теңмезіннер.

Чазынып нанчам, соомда, аалда, сыыт истіл халған. Ол Ағоолның үчүн полтыр.

Ягорда от саапчатхан чонға, Ағоол Чачахты тут пари тіп, истіл партыр.

— Керим мағаа күлче, харындастар! — хыйғы салыбыстыр Сандыр улабам.

Сала маңзыри тутхыннар соона кірібістірлер. Хысты чуртатпасха сағынған чон тутхыннарны чолдох пазарға харасчаң. Анда, чуртирға парчазың ма, сөзің пиргезің ме тіп, хыстаң сурастырарға кирек чоғыл. Амды ідөк читтірлер. Харасхыда. Ноға чазыныбыспаан полчаңнар, алай пу чир дее полар ние пол парған ма? Сүргінчілер, пілек осхас тал сындырып, ортызын толғабысчаңнар. Хамчы осхас, че теезі хатығ, өліткіліг дее. Андағ мирке Ағоолның пазына чабал тееп партыр. Саңай тын чох партыр.

Э-эк, Ағоол, Ағоол — чуртасха чайалбаан ол туста... Чачах астых халған. Хысха кирип парды. Чайғы туста пеер кил парча. Пүүн ідөк килген. Нимее килче, сағызы позында ла, чоохтабинча. Тайығ өзенінзер мағурсумға апар кил тіпче. Ағылчам. Че пілчем — Ағоол үчүн. Аның тынызы пу Читі хыс тағларда халған.

Сорай апсах тапсабиныбысты. Одырчабыс.

Хыраң озартын Чачах хыс-иней килче. Хара өңніг хапчығас тудын салтыр. Тайахтығ. Сиберли тайанып, тастарча ипти пастырча. Піске чидіп, хапчығын хайа төзіне ипти сал салып, хырибыста одырыбысты. Плат пулиинаң хамағындағы тирні чыс салча. Сырайын пүре тартчатхан хадыл-хадыл тырысхахтар ырахтын сусталчатхан нымзах, арығ оманы чабыра пас полбиндырлар.

Нанчабыс.

— Сорай, син Ағоолны ундубаан поларзың? — сурыбысхан Чачах иней.

— Ноға ундучаң, Чачах.

— Тайығ полчатханда, ойнап, аның хамчызын пылазып алғам. Ноо-да хайа алтынзар чазырыбысхам. Ам, мағурсум чулчатхан туста, аны көрглеп салчам...

— Анаң чи?

— Чоғыл.

Ат чорыхха кірче, улуғ арах иністе пазох ағырин парча. Піс үзөлеңнің табыс чоғыл. Че хайзыбыс таа пір нимеденер сағынчабыс — Ағоолданаар. Суға чағдап килдібіс. Ағоол андада пу чар үстүнде халған полар... Пора ат, суға кире ойлабызып, амды, ізееркеніп паза туйғахтарын сиберлеп, ағырин, суғ оортап ала пасча.

Сурығлар паза идер тоғыстар:

1. Ноға пу чоох «Сайалбаан сүрместер» тіп адалча? Чоохтың адын произведениенің өөн сағызынаң хайди палғалыстырарға чарир?

2. Ноға Ағоолнаң Чачахха ойындағы чииттер прайзы өкерсінченнер? Хыстың паза оолның тастындағы көрімін автор хайди сомнапча?

3. Сорайның Ағоолдаңар сағыстары хайди алысча?
4. Ноғаданар Чачахнаң Ағоолның хынызы үзіл парған?
5. «Минің Ағоолдаңар сағыстарым» тіп темаа чоох пүдіріңер.
6. Чачахтың пабазының хылии-оңдайынаң чарасчазар ба? Ноғаданар автор Чачахтың пабазын айап сомнапча? Хайди сағынчазар?
7. «Пу чир-чарыхта оолғының пабазының үчүн нандырығ тудары пар ба?» тіп, улуғ чоохха төстене, үзүріг-талазығ иртіріңер.
8. Нименең Чачах инейнің сырайы позынзар хайығ айландырча?
9. «Чачах инейдеңер минің сағызым» тема хоостыра улуғ нимес чайаачы оңдайлығ чоох пүдіріңер.
10. Пу чоохта Сорай апсахтың омазын чарыдыңар.
11. Сорай апсахтың позынаңар «ічемнің чалғыс тың тайағыбын» теенін хайди оңарчазар?
12. Чир-чайаанны сомнапчатханда, Митхас Туран хайдағ хоос оңдайларнаң тузаланча?
13. «Сайалбаан сүрместер» чоохта хакас чонның мының алнындағы хайдағ кибірлерінең тоғасчабыс? Оларның хайзы, сірер сағынғанда, амғы даа туста чүрек көөретче?
14. Сірер пу чоохты, авторнаң чаразып алай чараспин, хайдағ пасха оңдайнаң тоозарчыхсар? Пос сағызын толдыразынаң чайаачы оңдайнаң пас пиріңер.